

3. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 2003. 1104 с.

4. Ужченко Д. В. Граматична структура фразеологізмів. *Фразеологія сучасної української мови*. Луганськ : Альма-матер, 2005. С. 103–109.

5. Ужченко В. Д. Динаміка українських фразеологізмів. *Фразеологія сучасної української мови*. Луганськ: Альма-матер, 2005. С. 169–191.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ФО – фразеологічна одиниця

Газети:

ДТ – «Дзеркало тижня»

Д – «День»

ГУ – «Голос України»

ЛУ – «Літературна Україна»

МУ – «Молодь України»

ОВ – «Освіта України»

УК – «Урядовий кур'єр»

УМ – «Україна молода»

Марина Химич

Наук. керівник – к. філол. н., доц. Богатько В.В.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ФУНКЦІЇ ЕПІТЕТА В ПОРТРЕТНІЙ ХАРАКТЕРИСТИЦІ ПЕРСОНАЖІВ (ЗА РОМАНОМ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ»)

У сучасній лінгвістиці посилилася потреба вивчення мовностилістичної структури історичних романів другої пол. XIX ст. про добу козацтва, що містять важливу лінгвокраїнознавчу інформацію, а також становлять джерело дослідження історії стилів української літературної мови, зокрема з погляду структурно-семантичної ролі в художніх текстах епітетів як зображальних і

експресивно-оцінних компонентів індивідуального стилю письменника.

Мовознавці, звертаючись до мови історичних романів, досліджували функції архаїчної лексики в художньо–історичних текстах, зосереджували увагу на співвідношенні понять «мова епохи» та «сучасна мова», досліджували фольклорні елементи як засіб часових і локальних характеристик у сучасному історичному романі [Білодід 1955; Омельковець 1956; Їжакевич 1961; Єрмоленко 1987; Голоюх 1996]. Об'єктом досліджень лінгвістів були твори, присвячені переважно княжій добі в історії України.

Серед лінгвостилістичних розвідок останніх років відзначаємо комплексне вивчення мови сучасних історичних романів про добу козацтва в дисертаційних дослідженнях Т. Б. Гриценко «Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини ХХ ст. (на матеріалі романів про Б. Хмельницького)» (1998) та Л. Ю. Бурківської «Лексика історичної прози Б. Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми» (2003).

Мета статті – здійснити структурно-семантичний аналіз епітетних словосполучень у портретних характеристиках персонажів за романом І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський».

У художньо-історичних романах про добу Козаччини письменники через змалювання образів козаків, гетьманів, інших представників народу окреслили найважливіші риси українського національного характеру, історичні умови його формування. В основі історичних романів лежать реальні події та справжні історичні особи.

Вербалізований образ *козаків* постає як певна культурна цінність, як характерні пресупозиції, тобто «нахили, тенденції, які в різні епохи реалізуються образами, що можуть відрізнитися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи» [Кримський 1996: 97].

Одним із основних художніх засобів, що розкривають образи, у романах виступають портрети. Портретна характеристика є як засобом індивідуалізації, так і типізації. Головним засобом портретної характеристики персонажів є епітет.

Зображене в історичних творах відбиває не лише реальний, а й ідеальний світ – світ національної свідомості народу, наприклад: «Звернення письменників до теми козаччини у поетичній творчості не лише свідчить про пошуки ідеальної духовної субстанції, а й розкриває авторське бачення історичної спадкоємності, реалізацію історичного коду в народній свідомості» [Синиця 2004: 61].

У відтворенні деталей зовнішнього портрета простежуємо типові характерні ознаки, що можуть розглядатися як прототип українського козака. Портрет виконує важливі зображальні функції, він становить своєрідний «вступ» до зображеного характеру: позначає його істотні риси, розкриваючи характер не тільки в статиці, але й динаміці, зокрема за допомогою двох чи кількох портретних описів тієї самої особи. Через зовнішність автор намагається показати індивідуальність або типовість героя. Головним засобом портретної характеристики персонажів є епітет. У портретних характеристиках епітетні словосполучення типізують і водночас індивідуалізують образи козаків. Виразною ознакою типізації виступають певні контексти, де автор використовує постійні епітетні словосполучення в портретних описах, при цьому навіть не вказуючи імені козака.

Змальовуючи зовнішність персонажів, письменник не може оминати їхньої соціальної характеристики (*гетьмани, козацька старшина, козаки* тощо), типових та індивідуальних портретів (*Богдан Хмельницький, Сомко, Іван Виговський, Тетеря, Конашевич-Сагайдачний, Кирило Тур, Іван Сірко, Немирич, Наливайко*).

Для стильової манери різних письменників характерні певні структурно-семантичні типи епітетних словосполучень. Основним типом таких словосполучень у Івана Нечуя-Левицького виступає назва *козак*.

Назви *козацтва* належать до книжної історичної лексики. Перелічені іменники, як правило, уживаються з оцінними означальними лексемами, що вказують на:

1) фізичну силу козака-воїна: *кремезний, плечистий, дужий*. Наприклад: «Тоді висунувся з-посеред товпи старий *кремезний козак*» (Н.–Л., с. 490); «...молодий *козак, високий, здоровий та плечистий*» (Н.–Л., с. 420);

2) фізичний стан: *живі, пошматовані, помучені, знеможені, напівмертві, ранені*. Наприклад: «Їх [козаків] поминули сотні польських куль, неначе якимсь чудом, і вони повертались до Чигирина *живі*, хоч і *пошматовані* польськими шаблями» (Н.–Л., с. 424);

3) красу: *пишний, гарний, бравий, статечний*, (наче) *мальований*. Наприклад: «На кінці мосту лежав впоперек лицем догори ще молодий козак–виговець, *пишний, гарний*, як картина»(Н.–Л., с. 515);

4) вік: *старий, молодий*. Прикметникове означення *старий* може конкретизуватися через епітет *сивий* або ним підсилюватися. Наприклад: «Прийшов Сомко, а з ним ще кілька *молодих козаків*, синів старих сотників» (Н.–Л., с. 430); «Зараз за ним прийшло ще кілька *старих сивих* козаків, що брали спіл в битвах з поляками ще за Богдана Хмельницького» (Н.–Л., с. 424);

5) зовнішність, де увага зосереджується на важливих деталях портрета козака, таких як *чуб, оселедець, вуса*. Наприклад: «...сказав один *сивоусий* козак» (Н.–Л., с. 425). Узагальнений національно-колеритний портрет козацтва змальовує І. Нечуй-Левицький: «Тільки *чорноволосі козацькі голови, чорні чуби* на головах, *здорові вуси* та *блискучі темні очі* горіли поверх червоного полум'я кармазинів» (Н.–Л., с. 477).

Отже, засобом вирізнення козаків серед інших служать епітети, що вказують на колір волосся, розмір вусів, колір очей. Особливо акцентує художник слова на епітеті-кольороназві *чорний*, уживаючи морфолого-синтаксичний повтор.

Засобами індивідуалізації образів козаків, гетьманів та інших персонажів виступають тематичні групи епітетних словосполучень.

Тематична група «*Очі*». Епітетна характеристика очей людини – важлива художня деталь портретного опису. Дослідники відзначають роль прикметників-назв кольорів у змалюванні художніх портретів, пейзажів: «У творах багатьох українських письменників словесним портретам притаманний колір, вони неначе намальовані фарбами, щедро й соковито. У цих портретах багато червоного, білого, чорного і ... сірого (сивого)» [Грибова, 1981, с. 41]. Сивий колір стосовно до зовнішнього портрета, зокрема очей, уживається в прямому й переносному значенні.

Синонімом до номінатива *очі* в художньому тексті І. Нечуя-Левицького є фонетичний варіант *віка*. Епітетне поле іменника *очі* охоплює:

1) семантику кольору – *карі, темні, темно-карі, чорні, сині, сиві, червоні*. Наприклад: «Ті очі, ті брови так були схожі на його *темно-карі очі* та темно-русі густі брови, неначе перед ним стояла його сестра...» (Н.-Л., с. 286); «*Здорові чорні очі* горіли огнем» (Н.-Л., с. 509); «...спитав старий Демко, зирнувши *гострими синіми очима* на сина» (Н.-Л., с. 421);

2) фізичний стан очей: *блискучі, ясні, каламутні, лиснючі, скляні, заплакані, широко відкриті*. Наприклад: «...вона задивилась на його *ясні блискучі очі*» (Н.-Л., с. 347); «Зінько підвів свої *ясні віка*, зирнув на дядька і осміхнувся» (Н.-Л., с. 429); «В світлицю влетів Юрась, худенький, блідуватий хлопець з гострим носиком, з *каламутними очима*» (Н.-Л., с. 398);

3) форму і розмір: *здорові, великі, невеличкі, чималі*. Епітети *здорові, великі, чималі* становлять синонімічний ряд, характеризують позитивних героїв. Контекстуальним антонімом до названих означень виступає епітет *невеличкі*. Наприклад: «*Карі чималі очі* його блищали» (Н.-Л., с. 382); «...вийшов Павло Тетеря, вже немолодий, з широким лицем, з *хитрими темними, невеличкими очима...*» (Н.-Л., с. 458).

Очі і погляд віддзеркалюють риси характеру, особливості темпераменту.

Тематична група «*Погляд*». Вагомою ознакою, що характеризує психологічний стан героя, є погляд. Через епітети до цього іменника деталізується характер персонажа. Як синонім до лексеми *погляд* зафіксовано в текстах І. Нечуя-Левицького *позир*. Семантика епітетних словосполучень вказує на:

1) вираз очей, спрямування погляду, тривалість: *довгий-предовгий, швидкий*. Наприклад: «...і кинув на молоду панну *довгий-предовгий ласкавий погляд*» (Н.-Л., с. 292);

2) властивість, характер, вираз, опосередкований вияв почуття, настроїв, стан: *гострий, пильний*. Наприклад: «Син неначе прокинувся од сну і кинув на матір *гострий погляд*» (Н.-Л., с. 420); «Син подивився на матір *пильним і прохаючим поглядом*» (Н.-Л., с. 449);

3) безпосередній вираз конкретного почуття, настрою, стану: *ласкавий, допитливий, цікавий, грізний, сердитий, прохаючий, дикий, посатанілий*. «Гарний він і з тихими очима, гарний і з сердитим поглядом...» (Н.–Л., с. 449); «...кинув дикий посатанілий позир на дядька та й замахнувся на його шаблею» (Н.–Л., с. 510); «...спитав старий Виговський, примітивши його цікавий і допитливий гострий погляд» (Н.–Л., с. 334).

Отже, у зовнішньому портреті персонажів семантико-стилістичну роль виконують епітетні словосполучення з ключовим іменником *очі (віка)*. У зовнішньому портреті козаків із іменником *очі* в епітетному полі «колір очей» – переважають епітети-кольоративи: *карі, сині*; «розмір очей» – *здорові*; «фізичний стан» – для позитивних героїв – *ясні, блискучі*.

Тематична група «*Брови*». Семантика епітетних словосполучень вказує на їх форму, густоту, колір. Наприклад: «Чи ти Олесю примітила, які в його пишні блискучі очі та *густі високі брови*» (Н.–Л., с. 292); «Очі глянули з-під *густих брів* поважно і трохи сердито» (Н.–Л., с. 445).

Тематична група «*Голова*». У зовнішньому портреті художні означення з іменником *голова* характеризують:

1) розмір, форму: *здорова кругла голова*. Наприклад: «Демко був такий високий на зріст, що його сива чуприна на *здоровій круглій голові* трохи не черкалась об сволок» (Н.–Л., с. 420);

2) колір волосся, його стан: *сива голова, сивоголовий, щетинувата голова*. «Він [Богдан] спихнув, підвів *сиву голову*» (Н.–Л., с. 358).

У досліджуваних текстах фіксуємо поряд з епітетним словосполученням *сива голова* співвідносне означення *сивоголовий*, в якому використано типову для української мови прикметникову модель на позначення зовнішності людини.

Тематична група «*Волосся*». Описуючи волосся козака, письменники особливу увагу акцентують на такій важливій деталі, як *чуб*; синонімами до цієї номінації виступають *чуприна, оселедець*. Ці ключові іменники реалізуються в епітетних словосполученнях на позначення:

1) кольору: *чорний козацький чуб, чорний оселедець, біла чуприна*. Наприклад: «Тільки чорноволосі козацькі голови, *чорні*

чуби на головах, здорові вуси та блискучі темні очі горіли поверх червоного полум'я кармазинів» (Н.-Л., с. 477).

Волосся також конкретизується за допомогою іменника *кучері*, де епітети вказують на:

1) довжину, стан: *короткі кучері*; *пишні кучері*; *розкудлані й нерозчесані кучері*. Наприклад: «...Зінько Лютай з своїми білявими кучерями, з веселими синіми очима, з веселою розмовою, жартами та піснями» (Н.-Л., с. 418); «*Русяві короткі кучері* сипались горошком на його широке чоло, на кремезну шию» (Н.-Л., с. 420); «...з високим чолом, над котрим хвилями нависли *темно-русі короткі кучері*» (Н.-Л., с. 295); «Вона [Олеся] не могла надивитися на пишного Виговського, убраного в ясно-малиновий жупан, чепурного, з *чорними кучерями*, з пишними ясними очима...» (Н.-Л., с. 338); «Сонце... обсипало *лиснючі чорні з сивиною Немиричеві кучері*...» (Н.-Л., с. 379); «...вийшов Павло Тетеря... з *розкішними кучерями* на голові» (Н.-Л., с. 458).

Таким чином, у зовнішньому портреті козаків із іменником *волосся*, що конкретизується через ключові слова *чуб*, *чуприна*, *оселедець*, *кучері*, в епітетному полі «колір» переважає епітет-кольоратив: *чорний*.

Тематична група «*Вуса*». Вуса, як і оселедець, обов'язковий атрибут козака, його особлива гордість. Із іменником *вуса* сполучаються художні означення, що характеризують їх розмір, колір, стан, характерну ознаку. Наприклад: «Тиміш Носач стояв мовчки і тільки од злості крутив свого *довгого вуса*» (Н.-Л., с. 489); «Виговський поглядав на бояр скоса і тільки крутив свої *довгі чорні вуси*» (Н.-Л., с. 367); «...осміхнувся з-під *пухких довгих вусів* одним кінцем рота» (Н.-Л., с. 289); «...з-під чуприни виглядали кінці *сивих вусів*, як дві жмінки конопель...» (Н.-Л., с. 421); «...осміхнувся з-під *кудлатих довгих вусів*» (Н.-Л., с. 424); «*Здорові довгі вуси* гойдались на вітрі, як живі» (Н.-Л., с. 513).

Тематична група «*Обличчя*». Прямими синонімами до лексеми *обличчя* виступають *лице*, *вид*. Семантика епітетних словосполучень указує на:

а) колір: «Він одразу вразив молоду Олеся своєю мужньою фігурою і делікатною красою *матово-білого лиця*» (Н.-Л., с. 295);

б) форму: «Тетеря мовчав і тільки хитро осміхався усім своїм *широким плисковатим лицем*...» (Н.-Л., с. 375); «В *гоструватому*

лиці з тонким гострим носом, в гострих темних очах засвітилось щось хиже...» (Н.–Л., с. 515);

в) красу: «Немирич був *гарний з лиця*» (Н.–Л., с. 379).

Тематична група «*Чоло*». Семантика епітетних словосполучень вказує на розмір, колір: *високе, широке, біле чоло*. Наприклад: «...з *високим чолом*, над котрим хвилями нависли темно-русі короткі кучері» (Н.–Л., с. 295); «Одлиски... сипали ясний світ на матово-білі щоки й *високе чоло* Виговського» (Н.–Л., с. 309); «...розгладжував долонею своє *високе біле чоло*, повне дум, та гадок, та надій на ліпшу долю України» (Н.–Л., с. 363); «Русяві короткі кучері сипались горошком на його *широке чоло...*» (Н.–Л., с. 420).

Тематична група «*Плечі*». Семантика епітетних словосполучень вказує на розмір плечей, силу: *широкі, дужі (подужні) плечі*. Наприклад: «Мужній, з *широкими плечима*, з дужими руками, тонкий та рівний станом Іван Остапович був гарний верхом на коні...» (Н.–Л., с. 292); «Рівний, як стріла, *широкий в плечах*, з тонким станом...» (Н.–Л., с. 295); «...*широкоплечий* Зінько в чорній шапці з червоним верхом...» (Н.–Л., с. 429); «Богдан винесе на своїх *подужних плечах* і цю напасть» (Н.–Л., с. 363); «Високий та *плечистий* отаман Сірко кинувся в натовп» (Н.–Л., с. 509).

Тематична група «*Зріст*». У характеристиці козаків, інших дійових осіб переважає ознака *високий зріст*. Наприклад: «Він низько нагнув голову, щоб не черкнути лобом об одвірок, переступив через поріг і випростався на весь свій *високий зріст*» (Н.–Л., с. 295); «...молодий козак Зінько, *високий*, здоровий та плечистий» (Н.–Л., с. 420); «Демко був такий *високий на зріст*, що його сива чуприна на здоровій круглій голові трохи не черкалась об сволок» (Н.–Л., с. 420); «Старий Демко ... схопився з місця, як обпечений, і випростався на весь свій *велетенський зріст*» (Н.–Л., с. 445); «*Високий* і довгоногий та сухорлявий, Міняйло дибав через двір, наче журавель через поле...» (Н.–Л., с. 424).

Тематична група «*Руки*». У характеристиці козака-воїна важливу роль відведено конкретизації іменника *руки / рука*, який має широку сполучуваність. У зовнішньому портреті епітетні словосполучення вказують на:

1) розмір, форму, товщину рук, міцність м'язів, фізичну силу, вік: *жилаві, товсті, старі, сухі, дужі, сильні руки; міцна, могутня, робоча, козацька, слаба, легенька, м'ягенька рука*. Наприклад: «Синій кунтуш розхристався на грудях; з-під широких рукавів білої сорочки було видко *жилаві товсті руки*, на котрих лисніли напружені товсті жили» (Н.–Л., с. 421); «Один Демко задумався, дуже задумався, сидючи на ганку і згорнувши *старі сухі руки* на старих грудях» (Н.–Л., с. 468); «Мужній, з широкими плечима, з *дужими руками*, тонкий та рівний станом Іван Остапович був гарний верхом на коні» (Н.–Л., с. 292);

2) колір, стан рук: *білі*. «...і тихенько *білою*, але *жилавою рукою*, зсунув з його плечей кунтуш...» (Н.–Л., с. 382);

У внутрішньому портреті лексема *рука* виступає переважно в метонімічній функції. Епітетні словосполучення з іменником *рука* тяжіють до фразеологічних одиниць. Через іменник *руки / рука* конкретизуються:

1) риси характеру, вдача: *тверда, могутня, міцна, сильна, залізна, лицарська, святотацька, братовбивча*. Наприклад: «— Розривайте з Москвою і підхиляйтесь знову під *міцну руку* найяснішого польського короля» (Н.–Л., с. 415).

Як зазначає С. Я. Єрмоленко, «Тривалість функціонування слова в мові, в різних комунікативних ситуаціях спричиняється до виникнення переносних, образних значень, утворення стійких фразеологічних сполук, формування символів» [Єрмоленко, 1999, с. 226].

Отже, функціонування епітетних словосполучень у досліджуваних текстах засвідчує найбільшу кількість епітетних словосполучень з ключовими іменниками *голова, руки*. Епітети до цих понять виявляють активні семантичні зсуви між прямими і переносними номінаціями. Завдяки переносним значенням значна кількість усталених висловів використовується як вторинні номінації, що забезпечує образність художнього тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. Питання розвитку мови української радянської художньої прози (переважно післявоєнного періоду 1945–1950 р.р.). Київ : Вид-во АН УРСР, 1955. 328 с.

2. Бурківська Л. Ю. Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загально-літературної та стилістичної норми :

автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2003. 23 с.

3. Голоюх В. І. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (на матеріалі сучасної української історичної прози): автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 1996. 20 с.

4. Гриценко Т. Б. Структура антропонімів історичних романів про Хмельниччину. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки.* 2000. №9. С. 86–100.

5. Грибова Л. О. Яскравий сірий колір. *Культура слова.* Київ : Наукова думка, 1981. Вип. 20. С. 37–43.

6. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ : Наук. думка, 1987. 245 с.

7. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ : Довіра, 1999. – 431 с.

8. Їжакевич Г. П. Особливості мови і стилю історичних творів. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. С. 136–141.

9. Кримський С. Б. Архетипи української культури. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення.* Київ : Фенікс, 1996. С. 91–112.

10. Омельковець А. З. Художньо-стилістичні і мовні особливості роману Н. Рибачка «Переяславська рада». *Наук. записки Луцького пед. інст.* Т. 5. Серія історико-філол. та пед. наук. Вип. 3. 1956. С. 91–122.

11. Синиця І. Лексема *козак*: від історичного поняття до етнопсихологеми (на матеріалі наукових та художніх текстів ХІХ ст.). *Культура слова.* 2004. Вип. 64. С. 57 – 62.

ДЖЕРЕЛА

1. Куліш П. О. Чорна рада : Хроніка 1663 року; Оповідання. Харків : Основа, 1990. 272 с.

2. Нечуй-Левицький І. С. Князь Єремія Вишневецький; Гетьман Іван Виговський : Іст. романи. Київ : Веселка, 1996. 542 с.